Къырымны бозгъан леке – серт, кийик мустемлеке…

РФ ресмий тарихчыларына берильген бир вазифе мунасебетинен

Русие хабер агентликлернинъ бириси 4-ноябрьде (2022) меракълы бир шейни бильдирди. Умумий тарих институтынынъ ильмий ребери, бир сыра тарих джемиетлерининъ ёлбашчысы, 91 яшындаки Александр Чубарьян адлы академикке, бу мемлекетнинъ президенти – мустемлеке (колониализм) инкишафы акъкъында мальземе (материал) топламакъ ве азырламакъны авале эткен экен.

Бу мальземелер, отькерильмеси 2023 сенесине къарарлаштырылгъан, Русие-Африка саммитинедже азыр олмалы. Бундан эвель А. Чубарьян президентке, бир сыра африк мемлекетлернинъ векиллери, озьлери беджерип оламай экен, онъа мустемлеке тарихыны язмакъ теклиф эткенлерини сёйлеген.

«Очень хорошая идея, и я бы вас попросил подготовить соответствующий материал к нашей будущей встрече на высшем уровне Россия-Африка, – деген онъа президент. – Если бы вы смогли бы и успели подготовить соответствующие предложения, было бы очень здорово».

Эбет, пек яхшы олур эди. Амма не керек узакъ ве энди баягъы вакъыттан берли мустакъилликке иришкен Африка мисалине бугуньде о къадар дикъкъат айырмагъа?

Эбет, «къара къыта»нынъ тарихы да бу джеэттен, шубесиз, меракълы ве зенгиндир, лякин не заруриет бар шимди онынъ эски, джоюлгъан теджрибесине мураджаат этмеге?

Эбет, оны да ишлеттирмек мумкюн – бельки де, амма насылдыр къошма бир мальземе оларакъ; яни: запт этмеклерни япмакъ олмаз, нормаль инсан затына бойле шейлер кесен-кес ляйыкъ дегиль! – дие.

Затен, Африканынъ мустемлеке девири – энъ азы ярым асырлыкъ кечмиште къалды. Бу маскъаралы меселени огренмекнинъ тешеббюсчилери козьлерини бурну тюбюне тюшюрселер исе – мустемлекенинъ даа бир айдын ве классик шекили корер эдилер.

О мисаль мына, янларында – Шаркъий Авропада мевджут олгъаныны корерлер. Шу, энъ якъын – бурнунъ тюбюндеки мустемлеке вазиетни эсас менба этмек, ондан башламакъ (ве битирмек!) мантыкълы дегильми, аджеба?

Табиий ки, лаф Къырымнынъ кечмиши ве бугуни акъкъында кетмекте. Я не бар мында чекинмеге-утанмагъа: ярымадамыз ве онынъ юзюнде учь бучукъ асырдан берли яшагъан, илерилеген мустакъиль миллий девлетимиз – Къырым ханлыгъы XVIII асырнынъ сонъунда силя ве зорбалыкънен запт этильмедими?

Къырымны ве онынъ халкъыны – явуз ве нишаретли аждерханки киби, къоджаман вуджуды, маддеси ве ашкъазаны олгъан къомшу империя – энъ серт ве шевкъатсыз тарзда ютып, озь ичинде оларны аджыныкълы мустемлеке алына кетирмедими?

Бу залым арекетлер нетиджесинде яратылгъан ашаа теджавуз мисали – дюньягъа косьтермек ичюн келишкен ве, атта, алий джыныслы мальземе ве менба дегильми?

Чубарьян дженабы, ильмийми, ичтимаийми – ишлерини о, черик бинъйыл эвельси бизим эдждатларымызнынъ тынч ве раат яшайышыны къыйыр-чыйыр эткен, къыйма машнадан чыкъаргъан баскъынджылыкътан башласа – догъру ве макъсаткъа мувафыкъ олмазмы?

Юксек мертебели дикъкъат буларгъа джельп этильсе, акъикъий мустемлеке джерьяны насыл кечкенини – Къырымны запт этильмеси, онынъ асыл халкъынынъ фаджиасы мисалинде корьсетильсе, эр бир джеэттен адалетли, догъру ве намуслы олмазмы, экен?

Мына къайда: эм хиянетлик, эм хырсызлыкъ, эм къувулув, эм де але бу куньгедже бельгиленмеген, укюми чыкъарылмагъан джезасыз джинает…

Асылында, кечкен сенеде, бир къач ай девамында (18-август – 22-декабрь) «Къырым» газетинде (Акъмесджит) бу

сатырларнынъ муэллифи тарафындан: «Джисманий джеэттен, эбет, Ватандамыз… Я тарихий, я маневий, я, ниает, сиясий нокътаи назарындан не ердемиз, аджеба?» умумий адлы (ве серлева астылы) он бир макъале дердж этильген эди.

Демек, анавы сымарышкъа кунь эвель сесленип, мустемлеке джерьяны акъкъында баягъы бир эсаслангъан ве делилли мальземе энди азыр. Алынъыз, дженабы тарих докторлары, вакъыт джойманъыз, къулланынъыз – бес-бедавадыр! Африканынъ чокъ белли олмагъан базы инджеликлери узеринде баш ёрултмагъа да шарт дегиль!

Бильмир мутехассыс дженаплары! Бунынънен Африкалыларгъа да нумайыш этте ве анълата билесиз: мустемлеке адлы ашалайыджы адисенинъ къурбаны тек олар дегиль. О ичтимаий-сиясий маразгъа, мына, къырым халкъы да огъратылды. Эм де бугуньгедже огъратылмакъта! Бу «къараманлыкъ»ны шахсен биз озюмиз шереф иле беджермектемиз! – деп, чекинмей, гизлемей сёйленъиз, эфендилер.

Африка мустемлекеден чокътан къуртулды. 1960 сенеси атта «Африка йылы» ве «деколонизация»нынъ тантанасы оларакъ илян этильген эди. Анда яшагъан халкълар цивилизация махсулатлары ве омюрине бираз кеччерек къошулса да, бу мунасебет иле баягъы къыйынлыкъларгъа расткельсе де, джумлеси сиясий джеэттен мустакъиллер – яни, озь такъдирлерини, эр алда, озьлери бельгилемектелер.

Я къырым халкъы бойле сербестлик шараитте не заман яшайджакъ, аджеба? Черик бинъйыллыкъ девир ичинде залым режимлер астында олмасына сед чекмек вакъты не заман келеджек? Даа кельмедими?

Я да халкъымызда – о озю, бельки де, корьмеген чиркин, оны инсан сырасындан чыкъаргъан эксикликлер мевджут: башында буйнузлар ерлеше, янбашында къуйрукъ асылып тура, аякълары туякънен бите? Я да этрафындаки дюньягъа озь акъылдан эксик олып – мий зайыфлыгъы, будалалыгъы иле мешурмы?

Бу суаллерге, джиан укюмети ерини туткъан Бирлешкен Миллетлер насылдыр джевап бермеге сыфаты, къабилиети, ирадеси ве вакъыты бармы?..

«Википедия» анъламлар-анълатувлары этрафында базы устюндже тюшюнджелер

Джисманий джеэттен, эбет, Ватандамыз…

Я тарихий, я маневий, я да, ниает, сиясий нокътаи назарындан не ердемиз, аджеба?

Сонъки вакъытта Къырымны сиясий джеэттен насылдыр земаневий мустемлеке сыфатында корьмек, танымакъ, къабул этмек акъкъында лафлар чокълашты. Базы шахсий «кухня»ларда, миллий ашханелерде, халкъымызнынъ вазиети ве такъдири меселеси черчивесинде Къырым – бу куньгедже мустемлеке олмасы акъкъында джиддий музакерелер де кетмекте.

Бу мевзуда бир къач йыл эвельси, кене де «Къырым» газетинде (башкъалар анълай – иште, сусып отура) айры макъале дердж олунгъан эди. О макъаледе, ильмий эдебияттан белли олгъан анълатмалар, тарифлемелер, ве, шу джумледен, «Википедия»да (рус тилиндеки шекилинден) къайд этильген мустемлекенинъ 15-ке якъын аляметлери, чизгилери, сыфатлары кетирильген эди.

Бираз бильгили ве этрафында олуйыджы вакъиалар, денъишмелерге дикъкъат эткен окъуйыджымыз о аляметлерни «калька», яни, нусха чыкъармакъ, усулынен эвининъ тышында, ярымадамызда бугунь корьген, эшиткенлерининъ устюне пичип къойгъан, келиштирген алда белли бир хулясаларгъа кельмемек – мумкюн дегиль.

Адий сагълам фикирге эсаслангъан объектив сагълам козетиджи ичюн Къырым Авропада сонъки мустемлеке улькеси, деп саймагъа эсас ве делиль етерлиден де чокъ.

Чюнки ярымаданынъ сиясий-ичтимаий, икътисадий ве иляхри омюрини тешкиль эткен къайсы саасына токъунма – XXI асырнынъ мутешем илерилемек енъишлерине – анавы, бутюнлей терс кельген, маскъара эткен адисенинъ аляметлерине, чизгилерине сыкъ-сыкъ расткелинмеклер ачыкъ-айдындыр.

Оларны, яни «Википедия»да косьтерильген мустемлекенинъ бу сыфатларыны даа бир кере козьден кечирип, юкъарыдаки хулясалар не дереджеде догъру, акъикъатнынъ тамам озюне насыл уюп ятышкъанныны бакъайыкъ, тешкерейик, тюшюнейик ве меселени джиан даиресине чыкъарайыкъ.

Бинъйыллыкънынъ чериги ичинде

1. Сиясий джеэттен мустакъильсизлик; метрополиянынъ (яни, «меркезнинъ», умумен, девлетнинъ) дигер виляетлерине нисбетен фаркълыгъы бетеринден бетер, фена тарафкъа чеккен айры укъукъий статус.

Халкъымыз топлум сыфатында сонъ дереджеде таби олгъаны, четтен идаре этильгени белли. Онынъ озь миллий ёлунен кетмеси, озь такъдирини бельгилемек киби имкянлары узюльген-кесильгендир. Бойле вазиетке «темель» къоюлгъанына, рус ордусы Къырымны ильк сефер запт этекининден (1771) алсакъ – демек бунъа энди 250 йыл толды.

Бинъйылыкънынъ чериги ичинде нелер олып кечкенини тарифлемеге аджети ёкъ. Бугуньки аджыныкълы вазиетимиз кене де бунынъ ифадеси ве нетиджесидир. Дегиль мустакъилликни – миллионларнен инсанларымызны джойдыкъ. Бу геноцид олмай – недир?..

«Меркез» ичюн Къырым даима – эм табиаты дженнетни анъдыргъан, эм де стратегик джеэттен чокъ муим арбий мейдан олып кельген. Ярымаданен багълы бутюн аз-бучукъ эмиетли къарар-ферманлар сонъки эки бучукъ асыр девамында Русиенинъ пайтахтларында къабул этильген. Бу да ич де гизли олмагъан ал.

Къырымнынъ башкъа регионларгъа нисбетен бетери тарафкъа фаркъы да мевджут. Мында, бутюн дюньяда танылгъан, асыл (тамыр) халкъ яшагъанына бакъмадан, бу ернинъ статусы – этник тюсни ташыгъан джумхуриет дегиль де, Русиенинъ теркибинде, сиясий къурум тарзда озюне ошагъан ве бутюнлей «меркезге» бойсунгъан, даа бир рус девлети мевджутлыгъынен белли.

Артаяткъан теджавуз иштаасы

2. Джогърафик джеэттен айырылып турмакъ, метрополиядан четте ерлешмек.

Мезкюр алямет аль этиджи олмаса да, буларны къайд этмели: ярымаданынъ джогърафик хусусиети халкъымызгъа эвеллери, эбет, хызмет этип кельди. Амма шималь къомшунынъ теджавуз иштаасы арткъан ве топракъларымызнынъ эльверишлиги козюне чарпкъан сайын, бу хусусиет озь аксине чевирильди ве запт этювнинъ себеплеринден бири олды.

3. Улькенинъ табиат зенгинликлерини, асыл халкънынъ эмегини «меркезнинъ» файдасына икътисадий джеэттен ишлетильмеси. Бу ал икътисадий инкишафкъа сед чеке ве улькенинъ тюшкюнлигине, согъутына кетире.

Къырымнынъ топрагъы, мына санъа айтыладжагъы киби, ерасты серветлер иле бай олмаса да, онынъ сагълыкъ сакълав – рекреация имкянлары бир бучукъ асырдан берли кениш тарзда ишлеттириле, эксплуатация олмакъта. Кой ходжалыгъы да айны – къырым махсулатлары башта чар къорантанынъ, сонъра совет укюмдарларынынъ софраларында эксильмей эди.

Эр алда, бу зенгинликлер асыл халкъ менфаатына чалышмадылар. О, бундан кяр корьмеди. Ханлыкъ, яни мустакъиллик девири зорбалыкънен виран олунгъан сонъ, къырымлар топракъсыз къалып, умютсиз-чаресиз фукъареликте баттылар.

Мулькюнден айырылгъан халкъ, 1917 сенесинедже иджретнинъ хайырсыз ёлларындан ойле де чыкъмады. 1920-нджыларнынъ сонъунда исе, я «кулак» адынен Урал-Сибирияларгъа олюмге догъру къувулды, я да колхозларгъа меджбурий кирип, бир тилим отьмекке мухтадж олып, ыргъаттан бетер гедже-куньдюз чалышты.

Бугуньде де Къырымнынъ икътисадий соргъутыны не косьтермекте: о, масрафларынынъ тек черик къысымыны озю къаплап ола, къалгъаны тыштан келе-тёкюле. Амма о акъынтылар кимге хызмет эткени де сыр дегиль.

Бу суньий эйиаллыкъны теминлемек ичюн пара дигер ерлерден топлана. Этрафта къайнагъан инфраструктур денъишмелернинъ

макъсады – мында токътамай кочеяткъан янъы кельме эалининъ, девлет хызметчилерининъ маиший меселелерини чезмек, чешит тешиклерни «къапатмакъ»тыр. Эбет, бу маддеге – олсун тарихий, олсун сонъки девирге – аит мисаллерни даа чокъ девам этмек мумкюн.

Эр тарафлама фаркълыкъ

4. Асыл халкънынъ, озюни айры ве мустакъиль топлум, джемаа саймагъа эсас берген, эм де метрополия эалисинден этник, диний, медений ве башкъа, булар сырасында олгъан, фаркълыгъы.

Иште, бойле иддиадан келип чыкъкъан ачыкъ-айдын акъикъатны ким инкяр эте биле? Бу объектив, тарихий кетишат нетиджесинде ве чокъ ал-вазиетлернен багълы керчеклик.

Ассимиляция акъынтылары не къадар кучьлю олып, тесир этсе де, ана тилимиз ёкъ олмакъ учурымына не къадар якъынлашса да, урф-адетлеримиз не къадар ипранып-денъишип кельсе де, къырымлар Къырымнынъ этник озьгюнлигини тизип-бельгилеп, халкъ оларакъ бу улькенинъ эвляды, бу топракънынъ махсулаты бар эдилер, къалмакъталар ве, иншалла, келеджекте яшарлар.

Затен, ихтимал дегиль – акъикъат: XVIII асырнынъ сонъунда башлангъан бизим джумле фелякет-фаджиаларымыз анавы запт этиджи кучьлернен олгъан умумий фаркълыгъымыздан келип чыкъа, онъа эсаслана. Бир корюмли тарихчы-алимимиз атта 1944 сене дешедининъ эсас себеплерини асыл ве кельме эалилер арасыда олгъан эр тарафлама, энъ-эвеля маневий, фаркълыкъта коре.

Къырымнынъ табиий миллий тюсю ве догъмуш аляметлери ярымадада – анда-мында, бир къач медений нокътада – бутюнлей джоюлмасын, деп, аялангъан киби тура. Бир къач кутюпхане, музей, ансамбль, театр одаларында утанып-чекинип, тамчы-тамчы инджелеп-тамлап отура. Эр бир миллий оксюрик-акъсырыкъ къашынмакъкъа изин лязим. Чюнки ортада кесен-кес уймамазлыкъ, ябанджылыкъ, келишмемезлик турмакъта…

Айын-оюн, фитне-хиянетликлер иле

5. Тарихий фактор: территориянынъ запт этилюви, оккупация.

Асылында, Къырымны запт этмек ильк джиддий арекетлер 1667 с. (90 бинъден зияде аскер ордусы) ве 1689 с. (110-дан зияде аскер) – экиси де Голицын ёлбашчылыгъында олгъан эди.

Ондан сонъ Русиеге хызмет эткен эки алман – Миних (1736) ве Ласси (1737) фельдмаршалларнынъ къыргъын-атешнен кечкен виран этиджи «сеферлери» белли. Башында исе олар, Къырым ханлыгъы теслим олунып, шималь империягъа къошулмасыны талап эткен ве хан тарафындан, табиий ки, ред этильген ультиматумларнен чыкътылар.

1771 сенеси В. Долгоруков ёлбашчылыгъында буюк орду кене де Къырымны запт этти. Рус аскерлери ярымаданы энди терк этмедилер. 2021 с. июльде бу вакъианынъ 250 йыллыгъы Акъмесджитте ерли мемурлар тарафындан ресмий ве «ватанпервер» севиеде («рус ирадеси, руху ве силясынынъ тантанасы», деп) къайд эттилер.

Кене де къанлы «сефер»нинъ къурбаны олгъан къырым халкъына озь, таби олмакъ, мустемлеке вазиетини, баскъыны бу йылдан эсапламакъ, бельки де, даа догъррудыр. Чюнки Ор-Къапу кучьлю таран ве шевкъатсыз дарбеден сонъ тамам шу вакъты йыкътырылып, ярым ада тар-мар этильди демеге сыра тюше.

Къырым ханлыгъыгъына белли бир мустакъилликни «багъышлагъан» Кучюк-Къайнарджи анълашмасындан (1774) сонъ девам этильген докъуз йылны шималь империя эдждатларымызнынъ девлетини чешит айын-оюн, фитне-хиянетликлер иле йыкъмагъа ве, бунынънен, запт этмек алына кетирмеге тырышты. Иште, бинъ теэссюф, нетиджеде о макъсадына иришти.

Бу арада – эм чар, эм совет, эм де земаневий девирлерде – импер гъае сютюни эмип шишкен бир чокъ тарихчы, пропагандаджылар ве, эбет, сиясетчилер: къырым халкъы «Русиеге къошулмакъ» арекетлерине энъ-эвеля озю къолтутты, –демектен таймадылар.

Оларнынъ айткъаларына-язгъанларына коре, Къырым ханлыгъы тынч ёлнен, ич бир къаршылыкъ косьтермеген тарзда «алынды». Яни, къырым халкъы анавы шерефсиз мустемлеке мойсасыны талгъан-инджелешкен бойнуна озю такъты. Озь догъмуш койлюлерини къуллукъ шараитинде туткъан, айван ерине сайгъан девлетнинъ демир къамчысына аркъасыны: ур-яндыр! –

деп, озю чевирип чыплакълаштырды. Иште, йыртыджылыкъны акъламагъа догърулангъан уфюртме иддиаларныъ нумюнеси…

Мустемлеке укюм сюрмесининъ тарихий факторы эр шейни шубесиз ве ачыкъ-айдын косьтермекте. Запт этиджининъ ады да – империя – толусынен бунъа чалышмакъта.

Асыл халкънынъ эмиети – сыфыр!

6. Метрополия тарафындан мустемлеке ер-улькенинъ мустакилллиги, сербест укъукъий статусы ёкъ этильмеси.

Бу ёкъ этюв:

– ерли этник акимиет, халкъкъа мусавийсизлик, оны таби эткен ве мустакъиллигини сынъырлагъан я да бутюнлей чекип алгъан анълашмаларны мусаллат этмек ёлунен;

– арбий кучь иле я да башкъа усулларнен мустемлеке топракъларында акимиети башына таби олунгъан, къокъла (марионет) режимини отуртмакъ ёлунен;

– территорияны запт этип, онда мустемлеке, яни метрополиянынъ озь векиллеринден ибарет, мемуриетни къурмакъ ёлунен – шу, ишгъаль (запт) этильген улькени, догърудан-догъру метрополиядан (меркезден) идаре олунмасы.

Мустемлекенинъ бу хусусиети бир къач вариантта, бир къач расткельген шекильде берильсе де, асылында лаф садедир ве Къырым мисалини бутюнлей ифаделеген бир шей акъкъында кетмекте. Басып алынгъан улька, адет узьре, эм метрополия меркезинден, эм де юкъарыда язылгъаны киби, «метрополиянынъ озь векиллеринден ибарет мемуриет къурмакъ» ёлунен идаре этильмекте.

Бойле алда, сиясий ве укъукъий джеэттен сабыкъ сербест ульке ве онынъ асыл халкъы «мустакиль укъукъий статусы»ндан айырыла. Маневий-рухий джеэттен исе о, озь такъдирини озю бельгилемек ве эр бир муим саада озь миллий омюрине тесир этмек имкяндан марум олуна.

Нетидже белли: къырым асыл халкъыны мисалинде айдын корюнген сонъусыз ве йыкътырыджы иджретлер, яваштан чекильген руслашув ве ассимиляция ильмеги, ичтимаий ве икътисадий согъут (деградация)…

1921-1941 сс. мухтариетимиз девиринде биле, башында, 7-8 йыл

девамында, «коренизация» не къадар огге сюрселер биле, эписи бир:

1) меркезнинъ джумле эмирлерини кесен-кес беджермек, онъа бутюнлей таби олмакъ;

2) КрАССРнинъ энъ юксек ве аль этиджи тахтына (обкомнынъ биринджи кятиби) озюнкисини миндиртмек

– салтыкъ (абсолют), мытлакъий къанун ве екяне сиясет эди. О девирде, атта, насылдыр «къокъла (марионетли) режимини отуртмакъ» акъкъында сёз юрсетильмеди.

Бундан тек бир хуляса чыкъармакъ мантыкълы ве догърудыр: улькемизни идаре этмек, ерли акимиет башында, бираз олса да, турмакъ меселесине кельгенде асыл къырым халкъынынъ эмиети, ролю белли ве шубесиз, кесен-кес укюм киби янъгъырай – сыфыр! 20 йыл миллий мухтариет вакътында биле сыфыр дереджесинден чокъ котерильмей, онъа якъын эди. Къалгъаны белли.

Кечмишке далгъанымызнынъ себеби: деерли, бутюн дюньяда, атта Африкада, даа 60-50 йыл эвельси – чюрюпми, къурупмы – эр алда, ёкъ олгъан, амма Къырымда кет-кете къалынлашкъан-къавийлешкен-узунлашкъан мустемлеке тамырларыны козьден кечирмектир.

Адалетсиз ве сахте рей берювлер, сайлавлар «мусавийлиги» эсасында кельме чокълукънынъ чокълугъы укюм сюрмекте. Онынъ анавы «ирадеси, руху ве силясы» эсасындаки тантанасы черик бинъйыллыкъ девамында даима ве кениш шекильде къайд этилип турмакъта.

Кимнинъ, насыл халкънынъ – тарихий четте турсын – адий инсаний акъкъына кирмек, кимни ашалатмакъ ве акъаретлемекке эсаслангъан «байрамлары эп девам этмекте»?

Кимнинъ асрий дертлерини асылында бильмеге-эшитмеге истемейлер?

Сиз кимсиз, дегенде – кимге башта «автономист», сонъра «экстремист», бугуньде исе «террорист» ве даа дигер уйдырма ве серт къабаатлайыджы ярлыкъ-адлар такъылып келинди?

Козьбояма ичюн биле, бу халкънынъ да догъмуш топрагъында бир къысмети ачылмалы, олмалы – деген тюшюнджелер якъын алынмагъаны энди, атта, табиий корюнмекте. Чюнки узун къыш айларындан сонъра баарьде уянгъан зиль ач аювдан мерамет беклемекке бенъзей…

Шималь муаджирлери ве джогърафия

7. Мустемлеке топракъларына метрополиядан сезирли микъдарда эалининъ кочюрильмеси (иммиграция); оларнынъ ичинден ерли акимиет органларыны къурмакъ, сиясий-икътисадий, медений элитаны мейдангъа кетирмек.

Запт этильген Къырымгъа, Русиенинъ, эсасен меркезий, виляетлеринден кочюрме башындан, яни 1783 сенесинден, кутьлевий корюнишни алды. Императориче (геберди 1796-да, 67 яшында) ве онынъ хызметчи-идареджилери бу джерьян кениш олмасына буюк эмиет бердилер. Къырым асыл (темелли) эалисини миллий ве диний джеэттен тездже денъишмесине чокъ арекет ве пара сарф эттилер.

1897 сенеси отькерильген эалини джедвельге алув джерьяны (перепись) 114 йыл ичинде олгъан бойле фаджиалы денъишмелерни косьтерди: тарихий ватанларында 96-98 файызны тешкиль эткен къырымларнынъ сайысы 35 файызгъа келип тюшти.

Бу ракъам насыл этип кет-кете эксильгенини ве бугуньде, муайен белли олмагъан, насылдыр 8-10 файызда асылып къалгъаныны яхшы билемиз.

Секиз бучукъ сене эвельси табиийсизлик, зорбалыкъ ёлунен башлангъан «янъы омюр», XVIII асырнынъ сонъундаки теджавуз вакъиалары нетиджесинде анавы кутьлевий кочюрмелернинъ, тамам кузьгюде акс этильген, аджыныкълы текрары олды.

Укюм сюрген шараитте яшамакътан сакъынгъан, истемеген я да такъиплерден къоркъкъан 25-30 бинъ ватандашымыз кене де Къырымны терк этти. Оларнынъ арасында Ватанда яшамагъа ясакъ этильгенлер де, оларгъа къаршы джинаий ишлер ачылгъанлар да, етекчилеримиз де (къоранталары иле) барлар.

Ярымадамызгъа исе, тыпкъы 238 йыл, я да 160 йыл (Къырым дженкинден сонъ), я да 78 йыл эвельси (сюргюнден сонъ) киби, Русиенинъ чешит виляетлеринден кене де янъы «муаджирлер»нинъ кениш акъынтысы яйды. Бу сефер араларында арбийлер ве дигер силялы, къуветли кучьлернинъ векиллери къарардан зияде олды.

Къыскъа вакъыт ичинде олар Къырымнынъ эалисини, чешит къыймет кесювлер боюнджа, энъ азы 600 бинъге, амма ола биле,

бир миллиондан зиядесине де чокълаштырдылар. Бу энди «сезирли микъдар» дегиль – асыл халкъны сыкъып чыкъармакътыр. Бу алны энди анъгъан эдик.

Ерли акимиет къурумлары кимден ибарет, аджеба? – деген суаль де бутюнлей риторик. Ярымадада чешит вазифелердеки реберлерининъ, депутатларнынъ догъгъан ерлерине бакъып, джогърафияны огренмек мумкюн. Барып да озю Къырымда догъгъан олса, джогърафия дерслерине ана-бабасы къошула биле. Учюнджи-дёртюнджи несильгедже мындан олгъанлары пек сийрек. Амма оларнынъ да тамырлары нетиджеде кениш джогърафик бильгилер алмасына чалыша.

«Я бу меним дегиль де!», – демейлер

Иште, халкъымызнынъ векиллери эвель де акимиетте аз олгъан олса, шимди оларнынъ, бу аддан энди аслы да чыкъкъанларнынъ сайысы, аз-бучукъ эмиетли вазифелер козьде тутулса, сыфырдан узакъ дегильдир. Эм де мезкюр шараитте бойле ал догърудыр, табиийдир. Олар бизге ишанмай, биз оларны танымаймыз. Мустемлеке шараитинде – тамам олуйыджы, нормаль мунасебетлер.

Сиясий-икътисадий, медений элитагъа кельгенде де, айны: оларнынъ, яни анавы чокълукънынъ, озь аньанелерине эсаслангъан «элит» яшайышы мевджут. Ве о «элита» тек бизден дегиль – озь миллетдешлеринден де баягъы узакъ. Бизде исе озь къыйметликлеримизден, урф-адетлеримизден келип чыкъкъан омюр ве фаалиетимиз «догъмуш» зиялыларымызны халкътан чокъ узакълаштырмай. Мумкюн айтмагъа, бизде бойле айырув месафеси, деерли, ёкъ.

Чокъ йыллыкъ ассимиляция акъынтылары бу саада баягъы бир шейлерни «догъуртмагъа» тырышты ве, атта, базы нетиджелерге ириштилер. Амма, бу джеэттен де озьгюнлигимиз даа озю нефес алып тура ве биз оны реанимация тёшегине огърамакъ-тюшмектен, иншалла, сакълармыз.

Мындаки акимиет элитасы озю болюнген: бурунларыны манълайындан юксек тутып, къабарып юрген – «андан ёллангъанлар» бар, ве ерли «къопайчыкълар». Сонъкилернинъ юдже арзусы – меркезге кетмек ве мумкюн дереджеде Кремльге

якъынлашмакъ. Бу табиий ал, чюнки къан чагъыра, акъикъий ватанлары анда олгъаныны анълайлар.

Бир заманлары аврупа мустемлекеджилери де тамам ойле дуйгъуларнен яшап кельдилер. Запт этильген топракъларына меркезден «энген» ве о ерде тамыр атмагъа тырышкъан «элита» озь имтиязларынен толусынен файдаландылар. Ерли инсанларнынъ акъкъына эр джеэттен кирип, кет-кете зенгинлештилер, озь статусыны котердилер.

Амма бу вакъиалар эвельки асырларда олып кечти. Къырымнынъ бугуньки элитасы, дерсинъ, анавы XVIII-XIX асырлардан (айды, XX де къошайыкъ), чыкъмады. Илим-техникий джеэттен, тышкъы корюнишинден денъишкен олса, маневий джеэттен денъишмеген, ички дюньясы эски къалгъан.

Башкъа халкъны онынъ топрагъында идаре этмек, ёлуны косьтермек, яшамагъа огретмектен о «элита» вазгечмеди. Биревнинъ топрагъы, мирасы, малы-эшьяларынен къулланып, ич бир шубеге, ич бир гонъюль раатсызлыгъына, азабына огърамады. Эр алда, зиялы олып, «я бу менимки дегиль де!», – демеди.

Бойсундырылгъан инсанларнынъ топракъларына йиберильген я да шу ерде гъайрыдан догъурылгъан элиталар арасында, бираз фаркъ бар, эбет. Чюнки сонъкилери бу «янъы ерде» тамыр атмагъа, бир къач несиль «топламагъа» тырышалар.

Энъ хавфлысы, анавы кельме элитанынъ «ерли (мындаки)» чешити запт этильген улькенинъ тарихыны яваштан озьлерининъ устюне, ёргъан киби, чекмеге тырышалар. Яткъан миндерини (яни, эр кунь устюнде юрген топракъны) олар бирден озюнки, деп саялар, тёшек комплекти бутюнлей оларынки олмасы ичюн къапалгъан неснени, ашыкъмайып, тартып алалар.

Бойлеликнен, бу несне, бу ёргъан – асыл къырым халкъынынъ кечмиши олып, «ерли элита» тарафындан озь менфааты, мевкъуресине келиштирмек, уйдурмакъ, озь тарафына бурмакъ арекетлерине огърай.

Бойлеликнен, мында, Херсонестеки хачланувгъа ошагъан ве бир сыра башкъа тарихий эфсане ве уйдырмалар догъа.

Бойлеликнен, элита фаалиетининъ маневий джеэттен макъсады – ачыкътан-ачыкъ мустемлекени мында озь «эбедий тарихий булунма»сына чевирмек, XXI асырдаки къаба ве чиркин

запт этювни – медений ве диний делиллернен эсасландырмакъ арекетлер къанунлаштырыла.

Дарбеджи анълашмалар, мукъавелер

8. Метрополиянынъ дигер мемлекетлернен девлетлерарара анълашмалар олмасы ве мустемлеке улькенинъ такъдири акъкъында «базарлыкъ» кетмеси.

Белли олгъаны киби, Русие империясынынъ ордусы Къырымда 1771 сенесинден берли темелли турды. Ондан башлап, Русиенинъ тешеббюсинен бир сыра девлетлерара анълашмалар япылды. Олардан энъ муимлерни ве ярымаданынъ такъдирине багълы анавы «базарлыкъ» аляметлер ташыгъанларыны айтып кечейик.

Кучюк-Къайнарджы анълашмасы (1774, июль), догърудан-догъру Къырымнынъ вазиетине хас олды ве, белли олгъаны киби, оны «эбедий заманларгъа» багъымсыз (мустакъиль) девлет олгъаныны беян этти. Амма анълашманынъ астында, о заман даа фааль Къырым ханлыгъы векиллерининъ имзасы ёкъ. Къырымнынъ такъдири онсыз чезильди.

Русие де, Тюркие де боюнларына улькемизнинъ ишлерине киришмемек меджбуриетини алдылар. Бунъа бакъмадан, Багъчасарайдан Истанбулгъа мебусан (делегация) теркиби баргъаны ве, шу джумледен, итираз бильдиргени белли.

1779 сенеси Истанбулда, тарихкъа Айналы-Кавак (султанларынынъ резиденцияларындан бири) адынен кирген даа бир анълашма (конвенция) имзаланды. О, Кучюк-Къайнарджи анълашмасынынъ къысымы, деп илян этильди ве онда кене де Къырым ханлыгъынынъ багъымсызлыгъы ве рус ордусыны Къырымдан чыкъмасы тасдикълангъан эди. Мезкюр тедбирде де Къырымдан кимсе иштирак этмеди.

1783 сенеси (апрель-июнь) Къырымнынъ ишгъалинден сонъра, Русие Къырымнен багълы бир сыра халкъара анълашмалар япты ве оларнынъ эписинде озюне хас «базарлыкъ» чизгилери, эбет, бар.

Бириндджи – энди къырымларнынъ озь девлети ёкъ олгъан сонъ, запт этильген ве мустемлекеге чевирильген топракълар ве ерли эалинен багълы – бойле анълашма шу сененинъ 28-декабринде имзаланды.

Демек, ишгъальден ярым йыл кечер-кечмез Русие ве Тюркие араларында, рус тилинде «Акт о мире, торговле и границах обоих государств», деп адландырылгъан весикъа пейда олды. Тарихчылар айткъанына коре, онынъ эсас маналарындан бири – Кучюк-Къайнарджининъ 3-маддесини лягъу этмек эди. О да Къырым ханлыгъынынъ багъымсызлыгъыны тасдикълагъан маддедир…

Сонъра, 1792 с., январьде (эски такъвим боюнджа 1791 с. сонъу) Яссы анълашмасы олды. Онда, Тюркие ве Русие араларында олгъан сонъки мукъавелелер тасдикъланды. Амма Къырымнынъ ишгъали ве Русие теркибине къошулгъаны да тасдикъланды.

Къырым асыл халкъынынъ эсир вазиетининъ эсамесини окъумай, менфаатларыны бутюнлей инкяр этип, аякъ астына алгъан мукъавелелер, эбет, даа олды. Оларнынъ арасында энъ беллиси – ярымадада юзь берген ве тарихкъа Къырым (авропада Шаркъ) дженки адынен кирген 1853-56 сс. къанлы вакъиаларына екюн чеккен 1856 с. Париж мукъавелеси олды. Тюркие, Къырымдан вазгечип, гъарп Кавказдаки Карсны сечти.

Озь маскъара магълюбиетининъ себеплерини, шу джумледен, эджддатларымыздан корьген чар акимиети, оларнынъ башы устюнде гъает адалетсиз бир алда къоджаман чюрюк къабакъны патлатты. Нетиджеде, учь-дёрт йылнынъ ичинде иджрет ёлуна тюшкен къырымларнынъ сайысы, чешит малюматларгъа коре, 250-300 бинъге етти.

Бундан (дженктен) эвель даа элли файыздан бираз зияде олгъан халкъымызнынъ сайысы эп азлашып, 1897 сенеси (эалини джедвельге алув йылы) 36 файызгъа тюшти. Тарихий Ватанымызда дегиль менфаатымызгъа риает этмек, бу топракълардан асылында силинмек хавфына кетирильдик.

Иште, эджддатларымыз манълайында язылгъан къара юзйыллыкъ (1783-1883) черчивесинде ве халкъара севиедеки анавы «базарлыкъ»нынъ ифадесини козьлери корьди.

Къырым ханлыгъы, бунынънен берабер, халкъымыз, девлетлерара анълашмалар тарафы-иштиракчиси (субъекти) сонъки сефер 1772 с. ноябринде олды.

250 йыл эвельси Къарасувбазарда Русие империясы ве о заман миллий девлетимиз арасында, тарихкъа кирген, шу джумледен,

Къырым ханлыгъынынъ багъымсызлыгъыны тасдикълагъан, мукъавеле («Мирный и союзный трактат между Российскою Империею и Ханством Крымским») имзаланды. Оны Сахиб II Герай хан (1771-1775) къанунлаштырды. Ве битти…

Бойлеликнен, Къырым мустемлеке вазиетинде булунгъаныны косьтерген даа бир делиль: онынъ такъдиринен багълы эр бир тыш арекет, девлетлерара анълашмалар – ялынъыз метрополиянынъ макъсатлары ве менфаатлары нокътаи назарындан япылгъаныдыр.

Къырым фаджиасынынъ акъибетлери

9. Асыл (тамыр) халкънынъ граждан укъукъларына токъунмакъ, меркездеки эалиге бакъкъанда, укъукъларыны зияде кестирмек;

бу халкъкъа терс кельген, ят олгъан медениетни, тильни, адетлерни ве, атта, динни мусаллат этмек.

Къырымнынъ джумле кой-къасабаларыны козь огюне алгъанда, сонъки черик бинъйыллыкъ ичерсине онынъ тамыр эалисине, асыл халкъына токъунылмагъан, о ынджытылмагъан, акъаретленильмеген – олгъан экенми ойле бир къыскъа девир – афтамы я да, дейик, аймы?

Шу 250 йыл ичерсине вичджданлы ве бираз акъикъаткъа риает эткен озюнинъ, яни русиели, бир сыра тарихчилер, публицистлер, атта Александр Герцен, Евгений Марков киби баягъы мешур языджыларнынъ Къырым ве халкъымызнынъ яшайышы мевзусында язгъанларыны бакъсанъ, джевабы кесен-кес – олмагъан.

Алексей Костерин, Андрей Сахаров, Пётр Григоренко ве оларнынъ онларнен меслекдешлери киби мешур эрбапларнынъ фаалиетини козетсенъ – джевабы айны: мисильсиз такъиплер-баскъыларнынъ башы бар, тенеффюси ёкъ, сонъу да корюнмей.

Дигер тарафтаки пропагандаджылар – адлары тарихчы, джемаат эрбабы, журналист я да даа бир чешити оламы – та ярымадамыз запт этильген замандан башлап ве бу куньгедже, къырымлар яхшы яшагъанларыны, оларнынъ миллий омюрине кимсе къарышмагъаныны, олар чокъ мемнюн ве, умумен алгъанда, эр шейнен разы олгъанларыны косьтермеге тырыштылар.

Пропаганда етекчи ве усталарынынъ айткъанлары-язгъанларынынъ фияты белли. Узакъ эджатларымыздан башлангъан ве але бу куньгедже девам этильген, башы-сонъу олмагъан, юз бинълернен ватандашларымызны кутьлевий иджретлерге меджбур эттирген сиясетнинъ нетиджесини, къабус-кедерли «махсулаты»ны озь козюмизнен корьмектемиз.

Метрополия (меркездеки) сакинлерине бакъкъанда мустемлеке астында булунгъан асыл халкъкъа мунасебет бираз даяныкълы, дирем адалетли, шимди айткъанлары киби, толерантлы олгъан такъдирде, сайымыз Къырымда бугунькинден, табиий ве шубесиз, дефаларджа зияде олур эди.

Арслан Кричинскийнинъ «Очерки русской политики на окраинах» (1918), Амет Озенбашлынынъ «Къырым фаджиасы» (русча «Роль царского правительства в эмиграции крымских татар», 1926) ве бир сыра дигер чокъ муим ве мундериджели эсерлерде бунынъ ве, умумен, Ватанымызда юзь берген фаджиасынынъ башкъа себеплери кениш ве салмакълы делиллер кетирильген тарзда косьтерильмекте.

Халкъкъа терс кельген, ят олгъан медениетни, тильни, адетлерни мусаллат этильмесининъ де мисаллерини яхшы билемиз, акъибетлерини коремиз. Маневий джеэттен, танылгъан ве эр куньлик омюрдеки къулланылгъан къыйметликлерге козь ташлайджакъ олсакъ, къувандыраджакъ я да раат тутаджакъ шей ёкъ.

Бу демеси, къоджаман ассимиляция акъынтысы – айды, алмайыкъ 200, 100 йыл эвель яшагъан эджатларымызны – бакъайыкъ сюргюнликтен сонъки девирни ве баба-деделеримизнен багълы олгъан денъишмелерини: олар (денъишмелер) бизни земаневийлештирмекнен бир сырада, ондан да зияде ябанлаштырдылар.

Корюмли земаневий шаиримиз язгъаны киби, «татарлашмакъ, руслашмакъ, озьбеклешмек, кимлешмек-немелешмек» – анавы мустемлеке кучьлернинъ сонъусыз, шевкъатсыз арекетлери саесинде, иште, башымызнынъ язысы, гонълюмизнинъ, сызламакътан токътамагъан ве терен, ярасы олды.

Эписинден кучьлю дарбени, эбет, экинджи акъынты эндирди. Даа догърусы, озегимизден энъ авлакъ месафели ябан

тарафларгъа о алып кетти. Олар быракъкъан феза о дереджеде узакъ ки, миллетнинъ такъдирини къайгъыргъан окъумышлы-бильгили инсанларымыз андан къайтаджагъымызгъа чокъ шубеленелер.

Амма бу, озь миллий къылыфымызгъа къайтув мытлакъ олмакъ керек. Шарт. Меджбурмыз. Борджлумыз. Къайтмамагъа чаремиз ёкъ. Чюнки биз, хавфлыджасына, ёкъ олмамызгъа кетиреяткъан, чокътан алышаяткъан этрафымыздаки мезкюр муит ят-ябан олмасынен бир сырада дюньяда да къоркъу, сакъынув ве, атта, нефрет догъурмакъта.

Токътамай бизге мусаллат этильген сиясий-ичтимаий ве медений дюньябакъыштан къуртулмакъ, озь къыйметликлеримизге къайтмакъ, оларнынъ ичерисинде булунмакъ ве, бунынънен миллий кимлигимизни сакъламакъта ярдым этиджи – гузель, аджайип улькемиз, къадимий тарихымыз, зенгин тилимиз, топрагъымызнынъ махсулы олгъан озьгюн маневиятымыз-медениетимиз, фелекнинъ чемберине къаршы турмагъа бильген теджрибемиз, къабилиетимиз, буларнынъ эписини къальплерине синъдирмеге азыр яш несилимиз.

Итаат эткен сюрю дегиль – озь яшайыш аэнклигини бильген халкъ

10. Ерли асыл медениетни дискриминациягъа, сегрегация – яни айырылувгъа кетирмек, топракъ-арсасындан айырмакъ, яшамакъ васталарындан марум этмек, геноцидге огъратмакъ.

Башта, озь сербестлигини джойып, зорбалыкъ ве инкяр, айырылув сыкъынтысына тюшкен медениетни ве онынъ эдебият саасында юзь берген базы акъымларгъа назар ташлайыкъ.

XVIII асырнынъ сонъуна келип, эдждатларымыз озь миллий-медений инкишафларында баягъы бир севиеге, биз толусынен бильмеген ве тасавур эталмагъан, басамакъкъа етмекте эдилер.

Оны профессор Валерий Возгрин ве даа бир сыра намуслы алимлер къайд этмектелер. Бу акъта Коктебельде яшагъан ве мында да дефн этильген (1932) мешур рус шаири ве мутефиккири Максимилиан Волошин макъалелеринден бирисинде (1925) язгъан эди.

«История крымских татар» (ватандашларымызнынъ эр бир къорантасында олмакъ керек!) салмакълы ильмий эсерде, экинджи джылтысынынъ биринджи бабына аит хулясаларда (выводы) муэллиф, макъуллеп, къайсы бир зенаатдашынынъ бойле сёзлерини кетире:

«Крымское ханство с XVI в. было социально и политически дифференцированной, экономически и культурно высоко развитой, объединявшей кочевнические и оседлые традиции, полиэтнической державой... Крымскотатарская культура, литература, историография, архитектура и исламская система образования переживали в Крыму свой расцвет» (Каппелер, 1999. С. 40-41).

Бу лафлар эм маддий, эм де маневий-рухий медениетимизге аиттир. 50-ге якъын Къырым ханлары арасында ярысындан зиядеси шиир язгъанлары белли. Бора-Гъазы Герай исе энъ корюмли шаирлеримизден бири, эдебиятымызнынъ классиги. Чокъ истидатлы ве махсулдар бестекяр.

Умумен, ханлыкъ девиринде беш юзден зияде эдиплеримиз олгъан. Бу – тасдикълангъан ракъам. Даа не къадарынынъ адлары асырлар ичинде къалды…

В. Возгрин фикирини бойле девам эте:

«…памятники его многогранной материальной и духовной культуры – от выведенного в Крыму целебного садового кизила до сложившегося там же мощного собрания народных мелодий – лучше любых научных доказательств славят ханский период истории крымских татар, деятельных участников строительства великой, многонациональной Средиземноморско-понтийской цивилизации. И крымский вклад в неё был поистине уникален и ни с чем не сравним».

Не олды кениш манада эдебиятымызнынъ – назм-несир, тарих, илим, фельсефий (бу ерде М. Якубовичнинъ бир къач йыл эвельси чыкъкъан ве бизге, дерсинъ, гъайрыдан кечмишимизни ачкъан «Філософська думка Кримського ханства» китабыны хатырлаймыз) ве дигер ядикярлыкъларына?

Къайда о, халкъымызнынъ юксек медений-маариф севиесини косьтерген юз олмаса, он бинълернен эсерлер – къыйметли эльязмалар, джыйынтыкълар?

1730 сенелерининъ орталарында Къырымгъа фельдмаршаллар

Миних ве Ласси къанлы-къырыджы уджюмлерининъ макъсатлары неде эди, дерсиз? Профессор Д. Николаенко, буларны, биринджи невбетте, Ханлыкънынъ архивини ве кутюпханесини я алып кетмек, я да, хырсызламакънынъ чареси олмаса, о ерде ёкъ этмек, алгъан эмирлери иле багълай.

Вакъиаларнынъ бойле кетишатына къолтуткъан теткъикъатчылар бойле ихтимал этмектелер:

1) я да ялчы фельдмаршаллар ашыкъып, о сонъ дереджеде къыйметли весикъа-эсерлерни Хансарайнен берабер якътылар;

2) я да ханнынъ вазифедарлары о варисликни къуртарып, бир ерде сакъладылар, амма озьлери эляк олып, ерини айтмагъа етиштиралмадылар.

1820-30 сенелери къырымларнынъ эвлеринде сакълангъан эски китап-эльязмаларны мусадере ве ёкъ этмек акъкъында эмир чыкъарылды ве бу вахший тедбир «мувафакъиетли» беджерильди.

Бундан сонъки къырым медениети огърагъан эзме джерьяныны В. Возгрин чокъ эсаслы ве терен ифаделей:

«Поскольку же приобщаться к мировой культуре крымский народ мог лишь через посредство русской (турецкий вариант давно отпал), то, органически её не принимая, открытое ранее крымскотатарское общество входило с годами во всё более глухую самоизоляцию. Причём тем большую, чем большим становилось культурное давление извне и чем выше процент славянских переселенцев, чем более явно крымскотатарское население осознавало себя бесправным меньшинством».

Бу эп кучьленеяткъан медений баскъы – «давление»ни ненен ольчемек мумкюн? Неге кетире берди о, аджеба? – деген суальни берсек, джевабы саде ве ачыкъ-айдын оладжакъ.

Эдебиятымызнынъ (кениш манада) мисалинде коремиз: XIII-XVIII асырларда гурь чечекленип кельген медениет, чокъ юзлернен гъает истидатлы иджаткярларнынъ эмеги нетиджесинде дюнья юзюни корьген къыйметли ве озьгюн маневий махсулат акъымы Къырым запт этильген сонъ бирден кесильди.

Къырым мустемлеке этильгенинден башлангъан «къара юзйыллыкъ», бир къач кедай ве маарифперверден гъайры, деерли, кимсени мейдангъа чыкъарып оламады. Янъы Мустафа Джевхерий, Джан-Мухаммед, Ашыкъ Умерлер чар Русиеде,

анавы «глухая самоизоляция» шараитинде санки догъмагъа, къырымларнынъ фукъаре-бичарелиReferences корьмеге истемедилер.

Я насыл кучьлер тесиринде бу «къара гедже асыры»нынъ сонъунда миллий омюр уфугъында танъ агъара башлады? Неге бола Исмаил Атамыз пейда олды ве, сафдашлары, меслекдеш шегиртлери иле халкъымызны о танъ йылдызы тарафына чевирип, арекет ёлуна чыкъарды?

Бунынъ себеплери арасында кене де Валерий достумызнынъ меракълы анълатувыны окъуймыз:

«К началу этой стадии своей истории (козьде, эбет, Къырымнынъ запт этильмеси ве мустемлеке табийлиги башланмасы тутула. – Б. М.) крымские татары уже скопили внутренние силы, достаточные для сопротивления тлетворной среде колониального режима. Россия захватила не стадо покорных рабов, а народ, познавший счастье внутренней гармонии, народ, который нашёл годный для него стиль жизни, создав богатую и уникальную культуру».

Акъикъатен: буюк мустемлеке баскъысына къаршылыкъ косьтермек ичюн буюк къуветли, терен ве къавий тамырлы медениет, метин аньане керек. Акс алда – анавы «тлетворный» муит, сенинъ озьгюнлигинъни экшилик киби ирите ве озюнинъ къоджаман савуты ичинде бутюнлей къарыштыра биле.

Бу себептен, яни, тек озь кучюмизнен – дегиль къара юзйыллыкъ, нидже ачлыкълар ве репрессиялар, ёкъ этиджи сюргюнликнинъ акъибетлерини озюмиз йымшатып, енъмекте олып, миллий медениетимизни озюмиз тиклемеге тырыштыкъ.

Мезкюр сырада музыка ве тасвирий санатымыз, текрарлайыкъ – озюмизге бола, баягъы илериледи. Амма медениет ве кимликнинъ дигер чокъ муим ифадеси – ватан ве миллет тилимиз – але даа балта астында булунмакъта…

Тарихий акъсызлыкъ къурбанлары

Мустемлеке тесири акъибетлерине огърагъан къырым миллий медениети насыл зарар корьгени акъкъында къыскъа язып, иште, бираз андыкъ. Чюнки, атта эсас джоюкъларымызнынъ джедвелини кетиреджек олсакъ, о юзлернен саифелер ала

биле. Оларнынъ тарифлемесине айры теткъикъат китаплары багъышламакъ мумкюн.

Мустемлеке акимиети асыл къырым халкъыны топракътан айырмакъ исрарлы ве шевкъатсыз арекетлери акъкъында лаф ачылгъанда да бир сыра салмакълы макъалелер, араштырмалар мевджут. Бу акъта архивлернинъ рафларында чокътан-чокъ весикъалар, сюкюнет сакълагъан, дерсинъ, тильсиз шаатлыкълар сакъланылмакъта.

Сайысы сынъырсыз олгъан архивдеки делиллер, нидже китаплардаки язылар, иддиалар – кучюк ве буюк койлернинъ джемаатындан, Къырымнынъ эр бир виляетинде, айрыджа Ялыбоюнда яшагъан эдждатларымыздан, къоджаман микъдардаки топракълар насыл алдатмакълар, айнеджилик, зорбалыкълар иле чекип алынгъаны протоколгъа хас олгъан тантимликнен тасдикълап кельмектелер.

Къыйметли менбаларны умумийлештирген тарихий эдебият арасында кене де профессор В. Возгриннинъ дёрт джылтлы белли китабыны коремиз. Бириндже джылтнынъ онынджы бабында бу джеэттен гъает мундериджели ве меракълы «Передел земли» адлы болюк бар. Андан учь парча метн кетирмекнен онъа олгъан дикъкъатымызгъа сынъыр чекеийк.

Энъ муимлерден – къарама-къаршы тургъан, Русие императорлыгъы ве Къырым ханлыгъында фааль къулланылгъан ве ишлетильген топракъ меселесине аит буюк фаркълыкълардыр. Мисаль оларакъ буларны кетирейик.

Бириндже топракънынъ укъукъий-икътисадий шекиллеринен багълы.

«Дело в том, что ей (мустемлеке мемуриетине – колониальной администрации. – Б. М.) было известно в основном два вида поземельной собственности: государственной и частной (главным образом дворянской). В Крыму же она встретилась (…) по меньшей мере с 10 формами местного землевладения и землепользования: бывшие ханский и султанский домены, калгалык, ходжалык, бейлик, мурзинский и поселянский клинья, вакуфы духовный (вакф-шер) и обычный (вакф-адет), пустоши (меват)».

Экинджиси – къырым койлюлернинъ яшамасында ве гонълюнде терен отургъан ве къавий ер туткъан тарихий

сербестлиги, бойсунмазлыгъынен багълы фаркълыкъ.

«Военный генерал-губернатор Новороссии И. И. Михельсон доносил в 1800 г. Обольянинову о росте выезда (лаф, эбет, ильк кутлевий иджретлер акъкъында кете) крымских татар и опасности волнений среди них, считая причиной тому их обезземеливание и ужесточение эксплуатации крестьянства. Он пишет, что ранее татары, «искони быв свободны, никому никогда не принадлежали», а «дань состояла в виде добровольной сделки на землю и не заключала подчинённости или подданства и не делала татар работниками помещиков».

«Началось великое ограбление крымского народа, в ходе которого почти всё досталось царским чиновникам и их приближённым», – деп хуляса чыкъара Валерий эфенди ве бир къач факт кетире.

Ишгъальнинъ тек биринджи йыллары 380 бинъ гектар энъ яхшы, энъ манзаралы, энь берекетли топракълар бахшыш этильди, яза о, ишанчлы ве тешкерильген менбаларгъа эсасланып.

Баш ишгъальджи Г. Потёмкин озюне Байдарда 14 бинъ гектар (га), онынъ кятиби Попов – 30 (!) бинъ га ер алды, граф Безбородко 20 бинъ; вице-адмирал Мордвинов 6 бинъ – Ялыбойда, контр-адмирал Ушаков – 9 бинъ га ве иляхри. Джедвель узундан-узун.

«Крупные участки получали царские фрейлины, фаворитки и т. п. Лишь самые неплодородные земли уцелели во время этого вселенского грабежа», – деп бу меселеде, белли себеплерге коре, нокъта къоймакътан вазгечмекте профессор-достумыз.

Яни, о, акъикъатта айдутлыкънынъ кенишлиги, микъдары дефаларджа зияде, чокъ фаджиалы олгъаныны къайд этмеге истеди. Ве мисильсиз ягъмаджылыкънынъ бу, топракънен багълы шекили, атта чар къурумы йыкъылгъандже девам олгъаныны тасдикълады.

Ондан сонъ къырым топрагъына ве бизим къырым халкъымызгъа нисбетен япылгъан айдутлыкъ насыл тарзда девам эткени белли. Богъдай ве дигер берекетни бутюнлей чекип алмакъ (экспроприация), «коллективизация», «куласызлаштырув», колхоз къурмакънен багълы зорбалыкълар, койлюлерни, башкъалар сырасында, къанлы репрессияларгъа огъратмакъ…

Сюргюнлик исе эписини силип, ёкъ этип, эвельки мустемлеке

режимининъ ярамазлыкълары, къылынмакълары насылдыр эглендже, бир тарафлама оюн, я да «репетиция» олгъаныны косьтерди. Бу джинаетни беджерген сталин акимиети эджддатларымызнынъ топрагъыны, Къырымгъа андан-мындан, совет империясынынъ сынъырсыз бошлукъларындан махсус кочюрильген инсанларгъа даркъатты.

Иште, юкъарыда анъылып кечильген ве бир куньге токътамай, сонъусыз такъиплер, баскъылар, ашадий къанунсызджылыкъ, акистабиийликнинъ акъибетлерини але бугуньгедже корьмектемиз. Але бугуньгедже, тынч ве илери кетмек борджлу олгъан яшайышымызгъа япкъан буюк тесирини джанымыз-тенимизнен сезмектемиз.

Бирлешкен миллетлер (БМ – ООН) асыл халкълар акъкъында къабул эткен Декларацияда (2007): «…коренные народы стали жертвами исторических несправедливостей в результате, среди прочего, их колонизации и лишения их своих земель, территорий и ресурсов, что препятствует осуществлению ими, в частности, своего права на развитие в соответствии с их потребностями и интересами», – деп язылгъаныны вазиетимизге толусынен хас олгъаныны да ким инкяр эте билир? Тек бу акъсызлыкъларны беджергеннинъ озю…

Сойкъыргъынлыкъ таныладжакъмы?

Юкъарыда, миллий медениет эм де топракъкъа саиплик киби буюк ве фаркълы адиселер этрафында сёз юрьсетик. Бу адиселер нокътаи назарындан эджддатларымыз аджайып улькесине къомшу девлетнинъ мустемлеке тузагъына тюшюрткен теджавузы насыл зарар кетиргенининъ бир къач муим мисаллерини бакътыкъ.

Википедиянынъ бунъа аит сатырларына кирсетильген энъ муайен ве энъ агъыр анъламына келип тирельдик. О мисильсиз арекетлерни къарарлаштыргъаныны да, тешкиль эткенини де, беджергенини де – аналары догъгъан инсан сыфатындан айырылгъан алда – оларны энъ джанавар, энъ ашаа йыртыджы махлюкълар сюрюсине быракъкъан дешетли сойкъыргъынлыкъ – геноцид акъкъында айтмалымыз.

Халкъымызнынъ башына о да тюшип, тек 1944 сенесининъ 18-майысында башлангъан ве 45 йылдан сонъ

(1989, 14-ноябрь) къанунсыз, джинаий, деп танылгъан вакъиалар иле бельгиленмеди.

Сонъусыз, чокъ юзбинъли меджбурий иджретлер, четтен мусаллат этильген къанлы дженклер, суньий ачлыкълар, кутьлевий репрессиялар, Ватандан къувгъынлыкъ – сойкъыргъынлыкънынъ озюни «азырламакъ»нен берабер онынъ белли бир басамакълары олдылар.

Бу ерде хатырлатмакъ ляйыкътыр: Бирлешкен Миллетлернинъ (БМ – ООН) бельгилемесинде геноцид дегенде, ольдюрюв, сакъатламакъ, догъмакъ къабилиетни кестирмекнен бир сырада этник топлумны толусынен я да къысмен ёкъ олунмасына кетирген яшайыш шараитлерни махсус яратылмасы да кире.

Русиенинъ Джинаий Кодексинде, белли бир топлумгъа олюм шараити яратылмасына кетирген оны зорбалыкъ иле кочюрмеси де козьде тутула. Яни, тамам къырым халкъы фаджиасына мисальдир.

БМ 1948 сенеси тасдикълагъан «Геноцид джинаетининъ огюни алув ве о япылгъаны ичюн джезаламакъ акъкъында Конвенция»да – дешетли вакъиа тынчлыкъ я да дженк вакътындамы, айры бир инсан, насылдыр вазифедар я да укюмет тарафындан юзь бердими – булардан къатий назар – халкъара джинает, деп таныла.

Амма Конвенция къабул этильгенинден сонъ биле дюньяда, он миллионларнен инсанларнынъ джаныны алып кеткен ниндже-ниндже сойкъыргъынлыкъларнынъ огю алынып олунмады. Олардан бириси – Бирлешкен Миллетлер, холокост сырасында, геноцид деп таныгъан ве даа нисбетен якъында – 1994 сенеси Африкада, Руандада олып кечкен къанлы вакъиалар. Тутси адлы халкънынъ 800 бинъден бир миллионгъадже инсанлары вахшийдже ольдюрильген эди…

2002 сенеси топлангъан Дёртюнджи Миллий Къурултай халкъымызгъа къаршы япылгъан геноциднинъ акъибетлерини огренмек ичюн махсус комиссияны мейдангъа кетирген эди. О, биринджи невбетте маневий, маддий ве мульк джоюкъларымызны бельгилемекнен огърашты.

Сонъра, 1944 сенесининъ джинаети геноцид, деп танылмасы меселеси де кескин къоюлды. Бу ёнелиште баягъы весикъалар, эсасен, чешит халкъара тешкилятларгъа, укюметлерге бу хусуста

мураджаатлар азырламакъ ве еткизмекнен огърашылды.

Ниает, биринджи олып Украина Юкъары Радасы базы бир шейлерни анълагъан киби олды. Бунынъ себеби, бесе-белли, парламентнинъ нисбетен демократик теркиби ве Русиенинъ сынъырдан кечкен теджавузлыгъы олды. 2015 сенеси депутатлар къабул эткен къарар боюнджа матем кунюмиз 18-майыс – сойкъыргъынлыкъ башланмасынен багъланды.

Бундан сонъ Украина: Бирлешкен Миллетлерни, Авропарламентни (АП), Авропа Кенъеши парламент Ассамблеясыны (АКПА-ПАСЕ), Авропа хавфсызлыкъ ве ишбирлик тешкилятыны (АХИТ-ОБСЕ), НАТОны ве бир сыра дигер нуфузлы халкъара къурумларны – бунынънен берабер, дюньядаки мемлекетлернинъ укюметлери ве парламентлерини – халкъымызнынъ сюргюнлигини геноцид, деп танымасына бир къач кере чагъырды.

2019 сенеси, 18-майыс арфесинде, ильк оларакъ Латвия сейми (парламенти) бойле къарар муджиби олды. Бир къач афта кечер-кечмез, Литва сейми де айны къарарны чыкъарды.

Канада парламентинде бу меселе бир къач кере къоюлды, амма меракълы вазиет юзь берди. Эки эсас сиясий кучь (фиркъа) арасында анълашмамазлыкъ олаятмакъта: бириси къырымлар геноцидге огърагъаны акъкъында резолюция тарзыны, экинджиси къанун шекилини теклиф этмектелер.

Мезкюр ишлер девам этмекте. Къырымда халкъымызгъа къаршы сойкъыргъынлыкъ олгъаныны танымакънынъ эмиети ве макъсады белли. Ве о, халкъымызгъа нисбетен насылдыр аджыныкълы бакъышкъа чагъырмакъ, факъыргъа ляйыкъ мераметликни къозгъалтмакъ дегиль.

Макъсадымыз – келеджекте бунынъ текрарланмамасыны кесен-кес теминлемек. Миллетимизнинъ але бу куньгедже озь дегерлиги ве адалет, сербестлик тикленмеси огърунда алып баргъан чокъ йыллыкъ исрарлы куреши акъкъында бильдирмек, анълаттырмакъ, онъа маневий къолтутмакъкъа чагъырмакътыр.

Халкъымыз мустемлеке табийлиги вазиетине тюшмеген алда юзь берген мисильсиз, къайтарылмаз джоюкълар олур эдими? Корюне ки, сойкъыргъынлыкъ джинаетини де башымызгъа

кетирген кене де шу мустемлеке джинаетидир ве бу вакъыткъадже миллетке кетирильген зарар онен сыкъ багълыдыр.

Макъсатлы хаялперестликке берилип, бойле тахминни огге сюрейик: эгер башкъа чаре ёкъ олса ве аз сайылы халкънынъ такъдирини, яшайыш тарзыны ве эйиаллыкъ севиесини чокъ сайылы халкъ бельгилемеси халкъара къанунджылыкътан келип чыкъкъаны шарт экен, бу аталыкъны, бу патронлыкъны керчекликте, омюрде баскъы-эзмелерсиз, ынджытувларсыз беджермеге мумкюнми, аджеба?

Нидже фелеклернинъ чемберинден нидже кере кечкен ве такъип-баскъынен разы олмагъаныны нумайыш эткен, бу сонъусыз куреш ёлунда нидже-нидже къурбан кетирген миллет озь истикъбалини озю корьгени киби бельгилемек акъкъыны къазанмагъан экенми, Я Рабби?..

Кимнен олмакънынъ сечмек акъкъы

Тарихий Ватанымыз запт этильмеси ве мустакъиллигини джойгъаны нетиджесинде мустемлеке улькеге чевирильгени алемге – о бунъа козь юмса да – яхшы беллидир. Халкъымыз ичюн сонъки, аман-аман, черик бинъ йыл девам эткен фена акъибетли, хайырсыз бу ал кет-кете озь терслигини, аджыныкълы олгъаныны тапмакъта, косьтермекте.

Вазиетимизнинъ хорлугъы, ашалайыджылыгъы, табиийсизлиги ильмий, ичтимай-сиясий джеэттен, языкъ ки, даа кереги киби огренильмеген. Миллий арекетимизнинъ амелинде ве тыш фаалиетимизде оны семерели ишлеттирмек ичюн, эбет, кенишче огренмек, себеплерини ве къуртулмакъ имкянларыны терендже анъламакъ зарурдыр.

Бунынъ ичюн нуфузлы менба – Википедиягъа мураджаат этмектемиз. Андаки «колония» («колониализм») – мустемлеке ыстылафы (термин) акъкъында окъуп, онынъ аляметлерини, чизгилерини бакъамыз, вазиетимизге не дереджеде, къайсы тарафтан келишкенлерини устюндже талиль этемиз.

Яни, оларнынъ манасыны анълап, Къырымда къырымларнынъ баягъы девамлы вакъыт ичиндеки юзь берген алы-чулуна, джемаа ве топлум сыфатындаки яшайышына, миллий омюрине, иште, бу нокътаи назардан къыймет кесмеге ынтыламыз.

Ашагъыда мустемлеке адисесине хас олгъан невбеттеки чизгисини, «характеристикасы»ны кетиремиз ве, базы белли фикирлер, мисаллерге эсасланып, оны ачыкъламагъа тырышамыз.

11. Ашкяр-айдын корюнип тургъан ве даимий алда фааллик косьтерген миллий азатлыкъ арекети (базы алларда менфий тюслю «сепаратизм» сёзю ишлетиле, онынъ нетиджеси сецессия – яни, бутюн девлеттен парча сыфатында айырылмакъ ола биле);

асыл халкъ (аборигенлер) озь такъдирини озю, мустакъиль тарзда чезмек имкян – суверенитет булмасына ынтылув; бу демеси, я да багъымсызлыкъкъа иришмек, я да джогърафик, этник, диний, медений джеэттен якъын (зияде келишкен, адекват) мемлекетнен бирлешмек.

Джемаатымызгъа чокътан малюм олгъан ве инкяр этильмейиджи иддиалар – тезислерден башлайыкъ. Олар юкъарыда кетирильген Википедия сатырларыны толусынен ифаделемектелер.

Эгер дюнья адалетли ве догъру олып, Инсан акълары Декларациясы (1948), Инсан акълары боюнджа Авропа Конвенциясы (1950), Асыл халкъларнынъ акълары акъкъында Бирлешкен Миллетлернинъ Декларациясы (2007) киби темелли весикъаларгъа, садедже, риает этильсе – кечмиште зулум чеккен, ынджынгъан, баскъы корьген топлумлар сырасында, халкъымыз да сербест олур эди.

Эгер дюнья, адалетли ве мераметли олып, халкъымызнынъ озь акъ-укъукълары тикленмеси ичюн, сайысы сынъырсыз къурбанлар кетирип, буюк исрарлыкъ, тынч усуллар иле курешкенине дикъкъат этсе, бунъа эмиет берсе – къырымлар озь такъдиринин идареджиси сыфатында бахтлы яшамакъ акъкъыны чокътан къазангъаныны анълар ве къабул этер эди.

«Ашкяр-айдын корюнип тургъан ве даимий алда фааллик косьтерген» Миллий арекетимиз Советлер бирлигинде мисильсиз олгъаныны кимсе инкяр этип оламаз. Онынъ эсас макъсадыны – халкъымызны Ватанына къайтармакъ, табиий еримизни ичтимаий-адлиевий джеэттен булмакъ, яни миллий мухтариетни тиклемек киби билемиз.

Бу макъсатларнынъ артында – олсун шартлы, олсун сынъырлы суретте – эр алда мустакъиль халкъкъа хас олгъан ве о шараитке келишкен нисбий сербестлик, ички дюньявий дегерлик,

истикъбаль имкянлары турмакъта, яшамакъта эди.

Не десек де, баскъы ве табийлик иле сынъырлангъан совет мухтариетининъ «суверенитети», вакъыт келип, умумдемократик акъымлар черчивесинде юксек севиесине де котерилир эди.

Империяларнынъ сонъу – дагъылмакътыр, эбедий козь юммакътыр, деген къаиде Советлер бирлиги ичюн, шукюрлер олсун, истиснагъа чевирильмеди, керчеклешти. Амма Ватангъа кутьлевий авдетимиз де, бинъ теэссюф, миллий мухтариетимиз тикленильмесинен екюнленмеди.

Акис алда, о, 2014 сенеси ойле къолайлыкънен запт этильмез эди. Бу фикирни чокъ украин сиясетчилери, экспертлери текрар-текрар айталар. Сезиле ки, бираз намусы уянгъан сойлары озь вакътында бунъа эмиет бермегенлерине, имдат косьтермегенлерине пешманлар.

Къоджаман ве сакъланылмагъан силя ярдымынен кельген янъы акимиет миллий мухтариетнинъ «чекисини», «бою-постуны» билип, бунъа акъкъы олгъан асыл халкъкъа: сен кимсинъ ве несинъ? – демеди. Куф ве ювундыкъ къокъусы чыкъкъан ве маскъаралы мустемлеке, деп айтылгъан эски, примитив шорбаны ур-патласын къайнатмакъта олды.

Бойле алны башкъаджа тасавур этмек мумкюн дегиль. Назарийджесине меслек этсек де айны хулясагъа келеджекмиз. Баба-деделеримиз топрагъы къайсы девлетнинъ теркибинде ве идареджилигинде олмасындан къатий назар,

Къырымнынъ миллий тюсли-статуслы мухтариети ред этильдими – бу къарар оны деръал чиркин мустемлеке шекили укюм сюрген топракълар сырасына кирсетмеси шубесиздир.

Мухтариет ады бу шерефсиз алны, дерсинъ, йымшаткъан кибидир. Яни 237 йыл анавы йигирми йыллыкъ девир (1921-1941), бутюн анълайышлы шартлыгъыны эсапкъа алгъан такъдирде биле, мустемлеке статусыны, керчектен де, аз-бучукъ «ягълагъан» киби олды.

Болеликнен, сонъки бир асырлыкъ (1921-2021) вакъыт ичинде Миллий арекет чешит тарзда чалышты ве, шараитке коре, вазифелер чезди.

Экинджи джиан дженкинедже бу ишлер зияде маариф, медениет, санат, эдебият, икътисадий тикленюв киби ёнелишлернен багълы

олдылар. Арада миллий аляметлерни ташыгъан базы белли сиясий ишлер де юзь берди.

Сюргюнлик девиринде, вазиеттен келип чыкъкъан Миллий арекет янъы кучь алып, кутьлевийлик, кескинлик, джесюрлик севиесине котерильди. 1990 сенелери Миллий Къурултай къурумынынъ тикленип, фаалиет костергени миллий курешке янъы сильтем берди, янъы ёнелишлер бельгиледи.

Табиий ки, 2014 сене теджавуз вакъиаларындан сонъ да фаалиет шекилини денъиштирген Миллий арекет девам олды. Бу девир ичинде олгъан джоюкъ ве къурбанларымыз, аписханелерге быракъылгъан ве сокъакъларгъа чыкъкъан ватандашларымыз, халкъара мунасебетлер мейданларында алып барылгъан ишлер онынъ – зайыфмы, кучьлюми, тесир этиджими – аляметлери ве нетиджелерининъ бир къысымыдыр.

Сербестлик мерамынынъ ифадеси

Ватан давамызнынъ макъсатлары, мисальчюн, Африкадаки арекетлер киби, асылында, миллий азатлыкъ, миллий къуртулыш киби, эбет, аньаневий дегиль эди. Амма о да, энъ-эвеля, сербестлик мерамынынъ ифадеси олып, озь огюне, шу джумледен, бойле макъсатлар къоюлмакъта эди:

– халкъымызгъа нисбетен укюм сюрген адалетсизликке къаршы фикир ве мевам бильдирмеси сербест олмакъ;

– Ватанымызгъа авдет кутьлевий ве такъипсиз – сербест тарзда кечмек;

– сербестликнинъ бир шекили, бир «парчасы» сыфатында корюнген миллий мухтариетимизни сербест талап этмек ве тикленмесине гонъюлли, табиий алда иришмек;

– Къырымда миллий ве ичтимаий мусавийликке эсаслангъан мунасебетлерге, беян этильген къанунджылыкъкъа сербест арекет нетиджесинде кельмек.

Халкъара весикъаларда корьсетильген ве темелли талаплар сыфатында бельгиленген белли сербестлик нормалары девлет, джемаа омюринде устюн олмалары ичюн 66 йыл эвельси башлангъан миллий курешимиз бу куньгедже девам эткенини, эбет, керчекликтир ве эпимиз онынъ я чешит дереджеде иштиракчиси, я да, ич олмаса, чешит тарзда шаатымыз.

Миллий азатлыкъ огърунда, Русие империясы тарафындан Къырым запт этильмесинден (1783) сонъки бир сыра къан ичинде богъулгъан тек исьянлар дегиль, дерьянен козьяшы акътыргъан ве бинълернен къурбанларны алып кеткен кутьлевий иджретлерни де саймалымыз.

И. Гаспринский киби шахсиетнинъ пейда олмасыны азырлагъан эджатларымызнынъ фаалиети…

Эр джеэттен къоджаман эмиетли, мутешем сыма – Исмаил Ата азретлерининъ джемаат арекети мейданына чыкъмасы ве ирфан, дегерлик яйындырмасы… Окъумышлы ве исьянджы гонъюль саиплери – къырым генчлерининъ Оджадан озып, сиясий-ичтимаий джеэттен илери кетмек ынтылувлары…

Ниает, 1917-18 сс. Ватан-Къырымны, миллетни ве онынъ такъдири, истикъбалини къолгъа алмакъ, идаре этмек, Къырымда яшагъан джумле эалининъ келеджеги парлакъ олмасы ичюн месулиетни сезмек ве боюнларына алмакъ…

Бу тешеббюслерни нумайыш эткен, имкянларына коре беджерген, бунынъ огърунда Къырым Халкъ (демократик) джумхуриетини беян этмеге азыр олгъан, онъа алып кельген Номан Челеби-Джихан, Джафер Сейдамет ве даа онларнен, бельки де юзлернен, тильге алынаджакъ о заманнынъ чокъ ирадели, къырымсевер ве истидатлы миллий эрбапларымыздыр.

Олар тесис эткен семерели – Багъымсыз Муфтийлик, Миллий Фирка, Миллий Къурултай, Миллий Директория (укюмет) киби къурумларнынъ чалышмалары табиий алда миллий азатлыкъ огърундаки буюк арекетнинъ салмакълы чизгилери, косьтергичлери, нетиджелеридир.

Миллий азатлыкъ арекетине даима къаршы чыкъкъан бинъбашлы махлюкъ-душман бунъа ёл бермеди. Тенеффюс бильмеген эр тарафлама ве дешетли уджюмлер шараитинде къараман-эрбапларымыз токътамадылар.

Олар тактикаларыны денъиштирмеге ве озьлери де денъишмеге, сиясий ве ичтимаий денъишмеклер – мимикриягъа урунмагъа меджбур олдылар. Совет мухтариетининъ демир-къапу, къанлы черчивеси шараитинде де инсаний сербестликни, миллий къуртулмакъны арз эткенлерине шубе ёкъ.

Уйкен несилимиз хатырлар: Совет империясынынъ

(Москванынъ) мустемлеке виляетлеринден бири – Озьбекистан ССДжумхуриетинде 42 яшында ёлбашчы олгъан ве бу вазифени черик асыр девамында, 1983 сенесине къадар, яни апансыздан кечингендже, беджерген белли эрбап Шароф Рашидов табанындан къафасынадже совет инсаны, къайнагъан ве садыкъ коммунист эди.

Амма 1991 сенеси Озьбекистан мустакъилликни эльде эткенинде ве сонъра – ресмий-сиясий джеэттен де – Ш. Рашидов, онынъ севимли Ватаны сербест олмасыны, эбет, арзулай эди, деп чыкътылар. Бу эрбапны якъындан бильген инсанлар да – Шароф ака Озьбекистаннынъ мустакъиллигине кимдир насыл къуваныр эди, деген фикирни эминликнен бильдирип юрьдилер.

Четтен бакъкъанда, бираз тааджипли корюнсе де, лякин бунъа инанмакъ мумкюн. Чюнки эр бир, нисбетен аз сайылы ве къудретли, амма нормаль, сагълам, озю озюни беджермеге бильген халкънынъ дигер – сайысы ве кучю нисбетен зияде олгъан – халкънынъ незаретинден, идаресинден, мустемлеке тесиринден къуртулмакъ истеги – шубесиз, акъылгъа сыгъгъан, адалетли ве чокъ табиий джемаа дуйгъусыдыр.

Керчекликте, реаль ичтимаий-сиясий яшайышта, яни XXI асырнынъ шараитинде озюни «идареджиликке», укюм кечирмеге, дигерлерини исе бойсунув, табилик алда булунмакъны ляйыкъ, деп сайгъан эм де мустемлеке вазиетнинъ ичтимаий чиркинлигини, сиясий кийиклигини корьмеген, тюшюнмеген, фаркъына бармагъан миллет, шубесиз, хавфлы хасталыкъ алда булунмакътадыр.

Бойле халкънынъ кутьлевий анъында яшагъан импер гъаеси – оны, тоймагъа-токътамагъа бильмеген къурт киби, кемирип, эп бозаджакъ, чюрютеджек, инсан сыфатындан эп узакълаштыраджакъ.

Даа бир мытлакъ къайд этиледжек фикир. Адалетнен достлашмагъан, инсан акъларыны инкяр эткен, икътисадий джеэттен де кери къалгъан мемлекетнинъ «къуджагъындан» бошалмакъ ве, бунынъ девамы оларакъ, истеген илери девлетнинъ теркибине кирмек, онен бирлешмек, озюне ошагъан джемаа ве мемлекетнен бирлик-иттифакъ къурмакъ – эр бир халкънынъ табиий, атта мукъаддес акъкъыдыр!

Кимсеге зарар кетирмей, кимсенинъ топрагъына козь ташламай,

этрафтаки халкъларнен къомшуджасына, муаббет олып, сербест яшамакъ – пафос иле айтылса – заманнынъ талабыдыр!

Бунынънен – узакъча бир арткъа, айван сюрюсиндеки чалышкъан къаиделерге, бири-бирилерини парчалап ашамакъ адет олгъан девирге уйгъан джемиет алына къайтмамакънынъ кесен-кес шартыдыр!

«…деликозь Потёмкин исе 30 бинъ къадар татарны къылычтан кечирдиктен сонъра…»

12. Автохтон статуслы халкъымыз озь такъдирини озю, мустакъиль тарзда идаре этмесине ынтылмасындан келип чыкъкъан табиий ве Википедияда къайд этильген сыфат: меркез (метрополия) ойле ынтылмакъны зорбалыкъ иле бастырмакъ, тынчландырмакъ ичюн арекет этмекте, чарелер корьмекте (меры со стороны метрополии по насильственному подавлению такового).

1774 с. Кучюк-Къайнарджы анълашмасына кельгенде, эксериет русиели тарихчылар (Валерий Возгрин киби намуслы бир къач олгъанларындан гъайры), о мешур дипломатик весикъа Къырым ханлыгъыны санки, тек Османлы империясына нисбетен мустакъиллик теминлегенини айталар.

Албуки, онынъ мадделеринде, миллий девлетимиз Русие империясындан да мустакъиль – умумен, сербест ве не ички, не де тыш ишлерине – кимсенинъ киришмек акъкъы олмагъаныны тасдикълады.

Русие, озю имзалагъан халкъара анълашмаларыны насыл беджергенини, берген сёзюни насыл туткъаныны докъуз йылдан сонъки къырым халкъы ичюн фаджиалы вакъиалар косьтерди.

Белли ки, о 1783 сенеси Къырымнынъ запт этильмеси, бундан чокъ эвель йыллар девамында япылгъан чешит – эм ачыкъ, эм де, эксерий алда, гизли – арекетлернинъ нетиджеси олды. Бу арекетлер фитнеджилик, айнеджилик, ялан, ифтира ве дигер ашаа адиселер саесинде кечкени де яхшы белли.

Къырым халкъыны, ханлары, сердарлары ве дигер эрбап-идареджилеринен берабер, шималь империя ойле бир шашмалаттырды, мырзасы да, сербест олгъан авам инсанлары да –

джумлеси мустемлеке тузагъына насыл тюшкенини сезмей къалды.

Баскъынджылар исе чешит тарздаки ве кениш арекетлерини эп кучьлендирип, запт мувафакъиетлерини къолдан къачырмамакъ ичюн, бир шейнинъ огюнде токътамайып, эр бир вастаны ляйыкъ корип, къоджаман гъайрет эттилер.

Оларны не силялангъан эдждатларымыз – къараман исьянджылар, не де бир йылдан сонъ башлангъан къырымларнынъ мисильсиз кутьлевий иджрети къоркъузмады. Аксине – къафеснинъ пармакълыкъларыны эп къалынлаштырып ве пекитип кельдилер.

Мешур тюрк-къырым тарихчысы Халим Герай Султан (1772-1823) озь буюк «Гульбун-и ханан, яхуд Къырым тарихы» адлы эсеринде язгъанындан дигер корюмли эрбабымыз Амет Озенбашлы (1893-1958) озь къыйметли малюматлы «Чарлыкъ акимиетинде Къырым фаджиасы» китабында (1925) бойле кетире: «…деликозь Потёмкин исе 30 бинъ къадар татары къылычтан кечирдиктен сонъра…».

В. Возгрин исе дёрт томлукъ «История крымских татар» теткъикъ эсеринде 1812 сенеси Къырымда, Керич ярымадасында башлангъан ве тез арада Ялы Бою ве дагъ тарафкъа (шаркъ Къырым) кечкен силялы исьян акъкъында яза (экинджи джылт, «Попытка восстания 1812 года»). Эбет, о тез арада къан-реван ичинде батылмасы, эзилмесине укюм этильген эди…

Лафымыз миллий азатлыкъ арекети акъкъында кетер экен, тильге кене, запт этювден сонъки бир сыра исьянлар, тек умютсиз кедер дегиль, кескин итираз тюсюни ташыгъан сыра-сыра иджретлерни (Амет Озенбашлы 1783-1917 сс. арасында Къырымны терк эткен эдждатларымызнынъ сайысыны 1 миллион 800 бинъге кетире) алмалымыз.

Ондан сонъ И. Гаспринский пейда олмасыны азырлагъан айдынларымызнынъ фаалиетини, озю Исмаил Атанынъ, Къырымнен берабер джумле тюрк дюньясына ве ислям алемининъ буюк къысмына яйраткъан ирфан нуруны анъмалымыз. Мустакъиль шекильде онъа къошулгъан ве белли дереджеде, энъ-эвеля, сиясий джеэттен, оны озгъан, Абдурешит Медиев киби къырым генчлерини сёйлемелимиз.

Ниает, 1917-18 сс.: миллий анъ, ираде, бирлик, ичтимаий-

сиясий пишкинлик ве чокъ муреккеп вазиетлерде нумайыш этильген адий акъыл-ферасетининъ тантанасына чевирильген къырым миллий инкъилябы. Мусульман (март, 1917) ве Миллий (декабрь, 1917) Къурултайлар, Миллий укюмет къурулмасы, Анаяса къабул олунмасы, Къырым Демократик джумхуриет тесис этильмесини хатырламалымыз…

Бу арекетлернинъ эписи 134 йыл ичинде чар, 74 йыл ичинде большевик, советлер режими тарафындан кесен-кес къаршылыкъкъа, сонъу олмагъан такъиплер, баскъы ве зулум-репрессияларгъа огъратылды. Миллий къурум, муэссиселеримизнинъ, деерли, эписине: «распустить», «запретить», «разогнать» киби акимиетнинъ императив фииллер шекилинде керчек урып-йыкъыджы сопасы эндирилип кельди.

Олар, юкъарыда анъылгъан, «метрополия ойле ынтылмакъларны зорбалыкъ иле бастырмагъа, тынчландырмагъа арекет этмекте, чарелер корьмекте», деген тезиске, иддиагъа гъает келишкен, ярыкъ, классик ифаде олып кельди.

Бизим эдебиятта «Къара юзйыллыкъ», деп адландырылгъан ве, дерсинъ, насылдыр маневий, рухий, медений бошлукъ сачкъан бу девир (1783-1882) акъкъында В. Возгриннинъ «История крымских татар» китабында:

«характерен ярко выраженной стихийностью, переменчивостью и «сбивчивостью» целевых установок, отсутствием идеологического и политического центров и руководства в целом. Грубо говоря, крымские татары боролись, часто вразнобой, за выживание, иногда против разрушения колонизаторами их сложных и неоднoплановых традиций (в том числе идеологического характера). (…) Нужно сказать, что на этом этапе задачи национально-освободительного движения были ценой огромных жертв более или менее успешно решены. Этнос выжил», – деп язылмакъта.

Догъру. Сагъ къалды – «выжил». Къайнагъан къоюю атеш фышкъыртып тургъан аждерха-метрополиянынъ даимий назары ве теджавуз арекетлери астында халкъымызнынъ огюнде даа насыл имкян, даа насыл вазифе къала эди?

Сагъ къалмакъ, яшамакъ, янъы несильге омюр багъышламакъ, оны буютмек, къорчаламакъ, догъру тербиелемек, эм де миллий

къыйметликлер ве дегерликни мумкюн дереджеде сакъламакъ…

Шимдики вазиетте де зияде, кенишче, сербестче фырсат бармы? Чар, совет ве иляхри, бугуньгедже кельген заманлар бири-бирине бу джеэттен бенъземейми? Халкъымыз кене де озюни топлум оларакъ ве бунен багълы базы, дин, урф-адет киби, маневий къыйметликлерини сакъламакъ пешинде.

Эбет, вазиетни къабул этмей, баскъы-зулумгъа къаршы тургъан векиллеримиз де бар. Ойле, бутюн миллетнинъ шаны-дегерини сакълагъан сойлары ичинден, вакъыт кечер, халкъ невбеттеки озь къараманларынынъ адларыны сёйлер.

Озю исе къальбинде иман, кимлик, менлик, бири-бирине сайгъы деген дуйгъуларыны сакъласа, бираздан кене текрар этип: бунъа да шукюрлер олсун, сакъландыкъ, омюрнинъ янъы сорумларына, гъалиба, азырмыз, дейджекмиз. Я да булар энди генетик чизгилеримизге чевирильдими?..

Базы хулясалар

яхут, Такъдиримизге саип олмакъ ве умумий илерилев ёлундан таймайыкъ

Къырымда сонъки черик бинъйыллыкъ девамында ве бугуньде-бугунь укюм сюрген мустемлекеджиликни озь шараитимиз мисалинде бираз терендже огренмеге тырышкъанымызнынъ себеби саде.

Чокътан ве ачыкъ-айдын юзь берген – инсан дегерини ашалагъан, баба-деде топрагъымызны табиий инкишаф ёлундан чыкъаргъан ве, нетиджеде, ынджытаджы вазиетке кетирген бу тарафтан дикъкъат айырылмады.

«Къырым» газетинде 15-20 йыл ичинде дердж олунгъан бир къач макъалелерден, 2000-2010-нджыларнынъ сынъырында, о заман фаалиет косьтерген «Аркъадаш» джемаат тешкиляты тарафындан отькерильген ильмий-амелий конференциялардан, озьара эеджанлы субетлерден узакъкъа кетильмеди. Аксине: вазиет, дерсинъ, шу лянет мустемлекенинъ эр кес яхшы бильген ве шашкъан, «классик», шекилине къайтып кельди.

Бу сатырларнынъ муэллифи, сонъки йыллар ичерсинде меркезий ве гъарп Авропалы базы журналистлернен корюшкенде: Къырым

Авропада сонъки мустемлеке топрагъы, деген тасдикъ-иддиагъа къаршы бир делиль кетирип оласызмы? – деп сорамакъта эди.

Озьлери ичюн бекленильмеген суальни эшиткен субетдешлер я тюшюнджеге далмакъта, я да, насылдыр мукъайтлыкънен, разы олмакъта эдилер. Кимсе ред эткен сёзлерни айтмады. Амма мында, корюне ки, тарихий мисаллер, халкъара укъукъ анъламлары дегиль – сиясий къаиделер, сиясий менфаатлар ве макъсаткярлыкъ укюм сюрмекте.

Энди, википедияда мустемлекени бильдирген хусусиетлер, чизгилерге къайтайыкъ. Мустемлекени бильдирген ве мезкюр менбада косьтерильген, эм де 15-ке якъын мадделер черчивесинде сайылып кечильген онынъ чизгилери, аляметлерини – бизни озь-озюнден дегиль – эбет, ялынъыз Къырым ве онынъ асыл халкъынынъ вазиети нокътаи назарындан меракъландыралар.

Эр бир мадденинъ бизим сиясий, ичтимаий, икътисадий алымызгъа догърудан-догъру келишкенини бир сыра мисаллер иле косьтерильмеси къолай олгъаныны такъдим эттик. Эр бир эксперт, сиясетчимиз бунъа хас ве къошма озь тасдикълав, озь исбатыны сеслендире биле. Ондан гъайры даа башкъа делиллер де косьтермек мумкюн. Иште, бу рисаледе биз озь назарымызнен болюштик.

Земаневий мустемлеке насыл ола, энциклопедик менбаларда о насыл анълатыла, анълатув ве тарифлемелер Къырымдаки вазиетке, сонъки черик бинъйыллыкъ тарихий кетишаткъа насыл алякъада, деген суаллерге джевабыны эм таптыкъ, эм де къыдырмакътамыз – чюнки этрафдаки муит еринде турмай.

Чокъ теэссюф, инсаниет технологиялар джеэттен илери кетип, мустемлеке киби маскъаралы адисени не узакъ, не де якъын кечмиште – яни XX асырда къалдырып кетмеди-оламады.

Мустемлеке адлы тарихий махлюкъ, озь вакътында, 122 йыл эвельси, шу асырнынъ арабасына эминликнен секирип мингени киби, XXI асырнынъ арабасына да, баягъы къартайгъан алда олса да, ич бир шубесиз чыкъып алды. О, бир шей олмагъаны, заман денъишмегени киби, озюни ич бир тарафтан сыкъмай, девир рухына келишмеген озь чиркин, кийик арекетлерини девам этти ве этмекте.

Бугуньде, бир халкъ, чешит себеплер такъыштырып-кетирип, дигерини баскъыгъа огъраттырып, онынъ яшайыш, такъдирий ёлуны толусынен бельгилемеси, ниетлерини кестирмеси, озюне хас истек-сечимини аякъ асты алмасы – не къадар йыртыджы, вахшийликни бенъзеттире, дегильми?

Теэссюф ки, буны четтен корьгенлерден кимсе: эй, залым, бойле япмагъа, биревни ашаламагъа олмай – етер энди, деп айтмай.

Кимсе, сесини сертлештирип: сайысыны чокъ эксиклештиргенинъ, эмирлеринъ саесинде башына фелек-чемберлери сырасындан тюшюрген къылынмакъларынъ, суньий сынавларынъ-къыргъанынъ бу халкъны ойле де джисманий джеэттен ёкъ олмакъ учурымына кетирди де! Не, етмедими? – демей.

Бир тарафтан, мустемлекенен багълы дерт-белялары 1960-нджи сенелерден эвельки девирде къалгъан африкалы инсанларгъа ве мемлекетлерине сукъланып, оларнынъ мустакъиллик тарзларына къуванып:

– сербестлик алтындаки ынтылувларында, айдынъыз, мувафакъиетлер тилейик;

– шубели саммитлерден озьлерини узакъча тутмаларыны тевсие этейик.

Дигер тарафтан, къадимий кечмишимизден ве онынъ ичиндеки учь бучыкъ асырлыкъ девлетчилигимиз омюри-амелияты ве Миллий арекетимизнинъ теджрибесини, маневий эмиетини кучь-ильхам-акъкъымыз менбасы этип:

– озюмизни озь кучюмизнен къуртармакъ меджбурында олгъанымызны анълайыкъ;

– такъдиримизге саип олмакъ ве умумий илерилев ёлундан таймайыкъ;

– буларны дост-душмангъа, джумле дюньягъа анълатмакъ огърунда ёрулмайыкъ…

Алла Тааля бу ишлеримиз-фаалиетимизде ярдымджы олсун!

Нисбетен муреккеп ве сийрек расткельген сёзлер

авлакъ – узакъ (далёкий)
адий сагълам фикир – обычный здравый смысл
адисе – явление
акъибетлер – последствия
алямет – признак
араштырмалар – разработки, исследования
ашалайыджы – унизительный
анълам – понятие
аэнк – гармония
будала – глупец, дуралей
дегер – достоинство
ерасты серветлер – полезные ископаемые
зорбалыкъ – насилие
иддиа – утверждение
истикъбаль – будущность, грядущее
исьянджы – бунтарь
инкъиляп – революция
инкяр – игнорирование
истисна – исключение (из правил)
исрарлы – упорный
итаат – покорный
ихтимал – вероятность, допущение
кедерли – печальный
кери къалгъан – отсталый
кимлик – самоидентификация
козетиджи – наблюдатель
косьтергич – показатель
къабус – кошмар
къафес – клетка
къабилиет – способность
къыта – материк
къыймет кесмек – оценивать
къылыф – мында: оболочка, наружный покров (чешуя)
къуртулыш – освобождение
макъсаткъа мувафыкъ – соответствующее цели
махсулат – продукция
магълюбиет – поражение, проигрыш
макъсаткярлыкъ – целеустремлённость
макъуллемек – одобрить
мерам – намерение
менлик – достоинство
менфаат – интерес (меркантильный)
мевам – позиция
месафе – расстояние
меслекдеш – единомышленник
метин – стойкий
мевкъуре – идеология
меджбуриет – обязательство
мирас – наследие
микъдар – количество
мойса – ярмо
мусавийсиз – неравный
мусадере – конфискация
мусаллат этмек – навязывать
мустемлеке – колония
муаджир – переселенец (эмигрант)
музакере – обсуждение
мукъавеле – договор
мульк – имущество
мустакъильсизлик – несамостоятельность
мустемлеке табийлиги – колониальная зависимость
муайен – определённый, известный
мусаллат – навязывание
несне – вещь, предмет
нисбий – относительный
нуфузлы – влиятельный
нуфузлы менба – мында: авторитетный источник
огюни алув – здесь: упреждение
озьгюнлигимиз – наша самобытность
сед – препятствие
сед чекмек – остановить, прекратить
согъут – деградация
сорумлар – вызовы.
табиийсиз – неестественно

табилик – зависимость
тантана – торжество
тантимлик – тщательность, скрупулёзность
тарифлеме – описание
таби олмакъ – зависеть
тахт – престол
теркибинде – в составе
теджавуз – агрессия
теткъикъат – исследование
теминлемек – обеспечить
тузакъ – западня, ловушка
укюмдар – правитель, властелин
укюм – приговор
феза – пространство
фелекнинъ чембери – колесо судьбы
хас – относящийся, соответствующий
хачланув – крещение
уфукъ – горизонт
хас олгъан – присущий, свойственный
джисманий – физически (телесно)
джыныс – сорт
ыргъат – батрак
эглендже – развлечение
экшилик – кислота
юксек мертебели – высокопоставленный
ябан – чужой
ягъмаджылыкъ – ограбление
ядикярлыкъ – памятник (культуры)
яйындырмакъ – распространять
ялчы – наёмник